

UDVAR ÉS UDVARI EMBER A 16. SZÁZADI ITÁLIÁBAN

Az udvar-jelenség a Cinquecentóban

Az olasz történelem egyik legellentmondásosabb és rendkívül eltérően értelmezett korszaka a 16. század, a Cinquecento. Az előző század végén a gazdag városok, a kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi prioritás, a sokoldalú reneszánsz egyéniségek kimagasló kulturális tevékenysége, Európa minden akkori hatalma fölé helyezte Itáliát, amelynek politikáját öt nagy városállam – a firenzei és velencei köztársaság, a nápolyi királyság, a pápai állam, valamint a milánói fejedelemség – irányította. Az öt nagy városállam mellett seregnyi kisebb köztársaság, fejedelemség létezett, amelyek a pillanatnyi érdekeknek megfelelően csatlakoztak az egymással állandóan ellenségeskedő fejedelemségek „örök” ligáihoz. Az Itáliára jellemző széttagoaltság és egyes olasz városok idegenbarát külpolitikája lehetővé tette a nagy monarchiák (Spanyolország, Franciaország) számára azokat a hódító hadjáratokat, amelyek az uralkodóházak expansionista törekvéseit segítették. VIII. Károly francia király 1494-ben, XII. Lajos 1499-ben indított hadjáratot; e hadjáratok alapjaiban ingatták meg az egész olasz politikai rendszert. A spanyol monarchia már korábban biztosította magának a Nápolyi Királyságot, és amikor a Habsburg-ház V. Károly révén örökölte Spanyolországot, az új spanyol–osztrák hatalom Itália feletti fennhatóságra törekedett, és Franciaországgal olasz területeken folytatott kemény harcok árán el is érte azt. Az itáliai városok és udvarai politikájának csődje, a függetlenség elvesztése viszonylag rövid idő alatt bekövetkezett: 1530-ban VII. Kelemen császárrá és Itália királyává koronázta V. Károlyt. Az olasz államok legnagyobb része – élükön a fejedelmekkel, nagyhercegekkel – spanyol befolyás vagy fennhatóság alá került.

Itália politikai autonómiájának elvesztéséhez gazdasági-kereskedelmi regresszió is társult. A 16. századtól kezdve a Közép- és Távol-Keletre irányuló kereskedelem az Afrika körüli óceáni útvonalon bonyolódott le, és az amerikai földrészsel meginduló kereskedelem is az Atlanti óceán partján lévő városok kereskedelmi-gazdasági fejlődését segítette elő. Másrészt a török előrenyomulása és állandó háborúskodása Spanyolországgal és az olasz államokkal hozzájárult ahhoz, hogy az olasz városállamok

– különösen Velence – tengeri kereskedelme hanyatlásnak indult. Az iparból és kereskedelemből kivont tőke gazdasági stagnáláshoz, majd a század második felétől a termelőerők regressziójához vezetett. A 16. században az olasz társadalom refeudalizálódása következik be. „Ebben a feudális és spanyolos, gazdaságilag hanyatló és politikailag szolgáskorba döntött Itáliában a katolikus egyház nagyon megnövelte befolyását.”¹ A reformáció valóban nem ölthetett tömegméreteket, az egyház is erősítette karitatív tevékenységét. A tridenti zsinat után – az udvarok beleegyezésével és támogatásával – magához ragadta az olasz szellemi élet nagy részének ellenőrzését és irányítását. Itália tehát nem csak a nagy felfedezésekből maradt ki, hanem a 16. század nagy szellemi mozgalmából, a reformációból is.

Itália széttagoaltságából következően a félsziget tizennyolc² fejedelmi udvara központi szerepet játszott a 16. századi olasz történelemben és kultúrtörténetben még akkor is, ha eredetüket, irányulásukat, politikai súlyukat tekintve különféle udvarokról van szó. A sajátos olasz viszonyok következtében az udvar-problematika igen összetetten, olykor egymásnak ellentmondóan jelentkezett. Ugyanakkor éppen a milánói, torinói, pármái, ferrarai, firenzei udvar, a nápolyi királyi udvar vagy a (lényegét tekintve tulajdonképpen udvarként értelmezhető) Velencei köztársaság eltérő sajátosságainak komplex vizsgálata vihet közelebb bennünket az udvar-jelenség történelmi-társadalmi-kulturális szerepének tisztázásához.

A 16. századi olasz udvarok a korszak egészének interdiszciplináris tanulmányozásával értelmezhetők. Az udvarral kapcsolatban számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek megválaszolására a szorosan vett történelmi ismeretekeken túl, bár ezekkel összefüggésben, gazdaságtörténeti, politikaelméleti, kultúrtörténeti, általános eszmetörténeti vonatkozóakat és elméleteket is figyelembe kell venni. Így ha csak szemantikailag akarjuk is megérteni az udvart, mindenekelőtt funkcióinak *pluralitásával* kell számolnunk. Az udvar ugyanis – különösen a bennünket érdeklő korszakban – nemcsak intézmény volt, amelyet a történelmi kontextusból kiszakítva, díszes keretként érdemes vizsgálni. A korabeli társadalom egészét átfogó szervező-irányító szervezet volt, vagyis *olyan földrajzi, politikai, szellemi, kulturális, szociológiai entitás, amelynek középpontjában az abszolút hatalommal felruházott fejedelem, nagyherceg állt*. Az államigazgatás konkrét intézménye, ahol a határozatokat, döntéseket hozták. Szellemi entitásával kapcsolatban fontos tényező az

egyház szerepe, különösen a tridenti zsinat után. A teológiai, ideológiai problémákon túlmenően az udvar valóban szellemi közösséget feltételez, vagyis – legalább a látszat erejéig – a fő ideológiai kérdésekről azonosan gondolkodó embereket.

Az udvar kultúraszervező tevékenysége három lényeges momentumon keresztül jut érvényre: az udvar politikai hatalmát, kulturális jelentőségét szimbolizáló *építészet* révén, a közvetve-közvetlenül támogatott *kulturális intézmények* (akadémiák, színházak rituális ünnepek stb.) révén, és *sajátos művészeti tevékenységek* (írók, költők, zenészek, történetírók) támogatásával. Röviden megfogalmazva: „az udvar a társadalmi közösség által ismert és elfogadott állam szimbolikus képe”³. André Stegmann e lényegretörő definíciója valójában csak a 20. századi ember számára kifejező meghatározás. A tárgyalt korszaknak ugyanis még nincs pontosan körülhatárolható állam-tudata, hiszen a politika, mint önálló tudomány éppen a 16. században, Machiavellivel kezdődik és a század vége felé jut el komoly elméleti kidolgozás igényéhez az államrezon irodalommal.

E mindenképpen releváns metodológiai probléma mellé periódizációs kérdések is társulnak. Az általánosan elfogadott periodizációt figyelembe véve a 15. századtól a francia forradalomig terjedő időszakot szokás az európai udvarok fénykorának nevezni, vagyis az *Ancien régime* azon évszázadait, amikor az udvar az európai civilizáció egyik legjellegzetesebb oldalát jelentette. Ami az itáliai udvarokat illeti, fénykoruk, nem kis időbeli eltéréssel, a 15–16. századra tehető.

A 16. századi olasz udvarok tanulmányozása során természetesen felvetődik a kérdés, hogy lehet-e, és hogyan lehet általános elméleti modellt létrehozni. Mi az, ami közös valamennyi 16. századi udvarban? Melyek a lényegi és melyek a járulékos elemek? Vagy egy bizonyos, történelmi és kulturális szempontból jelentős udvar tipológiája mennyiben lehet általános érvényű konklúziók forrása? Hogy ezekre és ezekkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre ne a megfelelő történelmi rálátással bíró elméleteinkkel és az udvar-definíció adta lehetőségek részletes kifejtésével válaszoljunk, érdemes a humanisták, a reneszánsz és a barokk kor szemtanúinak udvarról alkotott véleményét is figyelembe venni. Hiszen az udvar, mint centralizált központosított hatalom egyben az a színtér is, ahol a hatalomról, az azt gyakorló emberekről szóló értekezések létrejöttek.

A humanista udvar-felfogás szerint az udvar olyan totális civilizációs jelenség, ahol a hatalom és a kultúra látszólag békésen megfér egymás mel-

lett. A humanista mitizálással egybekötött történeti leíró paradigma természetesen nem kedvezett a kritikai értékelésnek. A 16. század nagy olasz történetírói (Machiavelli, Guicciardini, Sarpi) már úgy „mesélték” el az eseményeket, hogy az események mozgatórugóira is magyarázatot kerestek. Természetesen, az Itália békéjét híres egyensúlypolitikájával biztosító Lorenzo de’ Mediciről és Európa szerte hírnévnek örvendő udvaráról, nosztalgiával, még Machiavelli is így írt a Firenze történetében: „Igyekezett bővíteni és szépíteni szülővárosát..., ügyelt a város jólétére, a nép egységére és a nemesség megbecsülésére. Roppantul kedvelte a tudós elméket, támogatta a nagy műveltségű embereket... Lorenzo gyönyörűségét lelte az építészetben, a zenében és a költészetben, számos költeményt írt...; halála után burjánzásnak indult a gaz, amely gyomláló hiányában tönkretette, és még ma is fojtogatja Itáliát”.⁴ Az egyre fokozódó politikai bajokkal, amelyeknek látványosan szomorú, szinte jelképes eseménye az 1527-es „sacco di Roma” (Róma kifosztása), bázisát veszítette az itáliai udvarokat és fejedelmeit dicsőítő történetírás, átadva helyét annak a demisztifikáló realizmusnak, amely már „bűnös udvarokról” beszél, ahol a természetesség helyébe a kifinomult mesterkélttség lép. A történetírás tehát érzékenyen reagált a megváltozott helyzetre, mégis, az olyan műfajok, mint az értekezések, jelentések, levelek stb., – bár nem egyszer erősen szubjektív indítatással – mutatják meg a 16. századi udvar igazi képét. Bármilyen is legyen az udvar, mindenképpen a személyes szabadságot korlátozó intézménynek tekintették. A fél Európával levelezésben álló Pietro Aretino 1538-ban megjelent Della Cortejében ezekkel a szavakkal próbál lebeszélni egy udvari szolgálatba állni kívánó fiatalembert: „Minden udvar nem csupán rágalmazás, hanem szegénység és nyomorúság színtere is”.⁵ Torquato Tasso, aki Aretinónál kétségtelenül jobban ismerte az udvari élet minden oldalát, lényegesen filozófikusabb *Il Malpiglio, ovvero della Corte* (1583) című dialógusát a megváltoztathatatlan társadalmi viszonyokba való belenyugvás jellemzi. Az udvar, mondja, „dicsőségre egybegyűlt emberek kongregációja”.⁶

Szimbolikus értékűnek vélek két értekezést, Baldassare Castiglione 1515 körül írt *Libro del Cortegiano*-ját (Udvari ember) és Giovanni Botero 1581-es *Della Ration di Stato*-ját (Az államrezonról). A két mű az udvarjelenség folyamatban történő szemléléséhez segít hozzá. Az Udvari emberben az udvar mint a kultúra színtere jelenik meg elsősorban, míg néhány évtized múlva – az ellenreformáció már kiteljesedett szellemi hegemoniája idején – az udvar mint politikai centrum jelentősége kerül

előtérbe. Azaz az udvar *image*-változásáról van szó. Az udvarok igazi politikai arculatáról a 16–17. sz. államrezon irodalma ad teljesebb képet.

Az udvari ember és tevékenységformái

Az udvarok központi alakja természetesen a fejedelem, a herceg volt, aki abszolutisztikus módszereivel meghatározta az egész udvar politikai-gazdasági-kulturális arculatát.⁷ A Cinquecento udvaraiban – annak funkcionálását elősegítendő, fényét emelendő – jelentős szerepet játszottak az *udvari emberek*⁸, azaz a korabeli értelmiség. A 16. századi értelmiségről legalább annyi ellentmondásos, gyakran csak a moralizálásban kimerülő észrevétellel találkozunk, mint tevékenységük színtere, az udvar kapcsán. A leggyakrabban felemlgetett negatív vonásuk a *kozmpolitizmus*. Az olasz értelmiség kozmpolitá (és egyben regionális) jellege nemcsak a 16. századtól szembeszökő tény. A 15. század nagy humanistái – sőt már maga Petrarca is – a tudás univerzális jellegét hangsúlyozták. Giovanni Pontano jegyezte meg a század közepén, hogy a művelt, humanista ember bárhova is megy, erényeit mindenhová magával viszi. Jacob Burckhardt *A reneszánsz Itáliában* című könyvében utalt arra, hogy a reneszánsz értelmiség kozmpolitizmusa nem azonos az *ubi bene, ibi patria*-féle világpolgársággal: „A világpolgárság... a műveltség minden olyan korszakának ismertetőjele, amelyben új világokat fedeznek fel és a régi-
ben már nem érzik magukat otthonosan.”⁹ Ugyanakkor a többi, a korabeli értelmiséget etikailag elítélő véleményben (az udvari emberek a politikai és a vallási hatalom eszközei, „ügynökei”, nem „organikus” jellegűek, stb.) van némi realitás, bár kiszakítva politikai tevékenységüket egyéb társadalmi és kulturális tevékenységinek sorából, szükségszerűen hanis ítéletekhez vezet. A Cinquecento udvari embere egy olyan „új és más, a humanista hagyományhoz erősen kötődő kulturális típus, aki műveltségét már olyan feladatok, tevékenységek és hivatások révén kívánja hasznosítani, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a történelmi körülmények gyökeres megváltozásával”.¹⁰ Cesare Vasoli e definíció erejű megfogalmazásából is kitűnik, hogy az udvari ember, aki kulturális eredetét tekintve a 15. századi humanisták leszármazottja, a sajátos olasz történelmi helyzet teremtménye. Általában a közép- és a kismemesség sorából kerültek ki, de ugyanolyan szellemi felkészültségű polgárok is

udvari szolgálatba léphettek. Általában mégis jellemző, hogy az arisztokrácia a műveltség terén is zárt vezető réteget alkotott.

Az udvari ember tipológiájának megalkotása szempontjából a Cinquecento irodalmának alapvető könyve Castiglione már említett Udvari ember című értekezése, amelyet ma kétségtelenül más aspektusból is érdemes olvasni, mint ahogyan az Ancien régime udvaraiban tették. Az értekezés ugyanis nemcsak az udvari értelmiség viselkedési kódexe, nemcsak az udvari titkár, író, diplomata kulturális-etikai modellje, hanem egyfajta társadalomrajz, amelyből a 16. század politikai valóságára vonatkozó adalékokat is kiolvashatunk a nosztalgikus, idealizált urbinói udvar ábrázolásakor. Hogy milyennek is kellett lennie az igazi reneszánsz udvari embernek? Maga a szerző, „el mejor caballero del mundo” (mondta róla állítólag V. Károly) életrajza, politikai, írói tevékenysége jó példa lehet e típus, e totális emberkép megrajzolására. Elsősorban a politikai életben, a diplomáciában jártas, de széleskörű kulturális érdeklődése, amely Róma romjainak restaurálásától az olasz nyelvi vitákig terjedt, értekezése, költeményei és történelmi forrásértékű levelezése együttesen jellemzik a kor értelmiségének funkcióit és irányulását.

Az olasz udvari ember kiváló kulturális neveltetésével nemcsak az olasz, de diplomataként, irodalmárként, az európai udvarok szellemi arisztokráciájának is modellje volt, azzal az alapvető feladattal, hogy „minden indokolt dologban szolgálja fejedelmét oly módon, hogy attól kegyet kapjon, másoktól dicséretet”¹¹. Minden megnyilvánulására egyfajta könnyedség, természetesség, azaz „*grazia*” (*kellem*) volt jellemző, amely klasszikus műveltséggel, a világ dolgaiban való jártassággal párosult: „miután többször elgondolkodtam azon, vajon miből is születik ez a kellem... olyan univerzális szabályt találtam, amely érvényes minden emberi dologban, amit tesznek vagy mondanak: vagyis amennyire lehet, el kell kerülni a mesterkéeltséget, akár egy meredek és veszélyes szirtet; vagyis, talán egy új kifejezéssel élve, mindenben egyfajta fölényt kell mutatni, ami elfedi a mesterfogásokat és úgy mutatja a véghez vitt vagy kimondott dolgokat, mintha azok fáradozás nélkül jöttek volna létre... azt lehet igazi mesterfogásnak mondani, ami nem látszik annak”¹² – írja Castiglione. A 16. századi olasz értelmiség-ideál átmenetet alkotott a humanista és az univerzális reneszánsz személyiség, valamint a Cinquecento végétől megjelenő „barokk hős”, a barokk udvari ember között. Baltasar Gracián Oráculo manual-jában (Az életbölcesség kézikönyve) a tökéletesen kifinomult barokk egyéniség típusjegyeinek körvonalazása-

kor is utal a természetesség, azaz annak látszatának fontosságára: „minél jobban csinálunk valamit, annál kevésbé szabad látszania a szándékos-ságnak, hogy úgy tűnjék, mintha természetünkből fakadna a teljesítmény.”¹³ A reneszánsz kellemről sem feledkezik meg, átörökítve azt a barokk udvari emberre: „Kecses légiesség mindenben. A tehetség élete, a beszéd lélegzete, a cselekvés lelke, a kiválóságok kiválósága. Minden más tökély a természet ékessége, de a fesztelenség maga a tökély, mely még az észjárásban is tükröződik. Javarást tudomány ez, és csak kisorszt tudható be a tanulásnak, mert még a nevelésnek is fölötte áll. Túl megy a könnyedségen, és a bátorságot is eléri, előfeltétele a nyűgnélküliség, melyet tökéletességgel pótol... Az ügyek elintézését diplomatikusan meg rövidíti, és művelt formában kihúz minden csávából.”¹⁴

Az ideális udvari emberről szóló bőséges értekezés irodalma számos más részletkérdést is érint. Arra a kérdésre, hogy milyen is volt valójában az udvari ember, milyen lehetőségei és kötelezettségei voltak, milyen kapcsolatban állt a hatalommal, egy-egy kultúrtörténeti szempontból kimagasló egyéniség (mint Castiglione, Ariosto, Bembo, Tasso az olaszok, Garcilaso, Boscán, Antonio de Guevara a spanyolok közül) életének és tevékenységének részletes történeti-filológiai elemzésével válaszolhatunk.

Az udvari értelmiség, a politikai életben való érvényesülését tekintve, gyakorlatilag két lehetőség között választhatott: egyrészt az olasz udvarok között, de főleg a nemzetközi diplomáciában vállalhatott feladatokat. A másik – és a század folyamán egyre jellemzőbb – lehetősége a pápai szolgálatba állás. Érdekes megfigyelni, hogy Castiglione *Udvari emberé*-ben a párbeszélő felek, miután elhagyták az értekezés színhe-lyéül megjelölt urbinói udvart, néhány év múlva már dózseként, érsekként, püspökként, kardinálisként, pápai titkárként folytatták tevékenységüket, maga Castiglione pápai nunciusként élt V. Károly madridi udvarában. Az udvarok, amelyek Tasso szavaival „a korrallal változnak”, minden bizonytalannal nem nyújthatták már azokat a lehetőségeket a kimagasló képességű emberek számára, ahol kamatoztathatták volna univerzális felkészültségüket. Az egyházi állam volt az egyetlen valódi hatalom Itáliában a Cinquecento közepétől, amely az aktív, kifinomult diplomáciai érzékkel rendelkező olasz értelmiség számára a politikai életben való nemcsak lát-szat-részvételt jelentett, de a történelmi események bizonyos befolyáso-lását is lehetővé tette.

Az olasz értelmiség tekintélyes része számára azonban az udvar és vonzaskörzete maradt – alternatívák nélkül – az egyetlen méltó hely.

ahol, tekintve az udvar mecénás szerepét, szellemileg hasznos tevékenységet folytathatott. A képzőművészetek és az irodalom, de a történetírás és a politikai értekezések nagy részére is jellemző, hogy az udvarban, udvar számára létrehozott és ott is „fogyasztott” kulturális termék. A kultúra szervezésekor az udvar ezoterikus színtérré válik, amely *volens-nolens* elrejtí valós anyagi-szellemi oldalát, és a külső szemlélő számára titokzatos, szublimált vagy egyszerűen csak teátrális képét mutatja a dicsőítő irodalmon, a mitikus képeken keresztül a címerek szimbolikus, ikonológiai ábrázolásáig. Amedeo Quondam szavaival szólva az udvar olyan „tükör, amelyben az irodalom nárcisztikusan szemléli önmagát.”¹⁵

Az udvari szolgálatban álló irodalmár vagy politikus író legkülönbébb alkotásaira jellemző, hogy a kor kitermelt demisztifikáló irodalmat is és nemcsak a történetírás, vagy a történetírásba burkolt politikai irodalom terén. 1539-ben jelent meg Antonio de Guevara Itáliában is rendkívül olvasott könyve a *Menosprecio de corte y aabanza de aldea* (Az udvar megvetése szemben a falu dicséretével), amelyben a mindig udvari környezetben élő szerző arra int, hogy a legjobb lenne megelégedni a vidéki élet kínálta nyugalommal, távol a társadalmi összetűzésektől, a túlzott udvari ambícióktól és intrikáktól. A vidéki nyugalom, a klasszikus-humanista *otium*ban folytatott szellemi tevékenység Petrarca-féle ideális autonómiája csupán fiktív választási lehetőség volt az értelmiség számára: egyik mecénás vagy egy másik, egyik udvar vagy egy másik udvar között választhattak. Egyfajta „*nec secum, nec sine te*” kapcsolat volt ez, hiszen az udvar a létfeltételeket jelentette. Ariosto, bármennyire is igyekezett dicsőíteni a D'Este családot, egyik szatírájában így ír:

Io, per la mala servitude mia,
non ho dal Cardinale ancora tanto
ch'io possa fare in corte l'osteria.¹⁶

És még mindig Ariosto e szatírájánál maradva, egy másik idézetet is érdemes megjegyezni, mivel ez az udvari ember és ura, vagyis a hatalom kapcsolatára utal:

Pazzo chial suo signor contradir vole,
se ben dicesse c'ha veduto il giorno
pieno di stelle e a mezzanotte il sole.
...
e chi non ha per umiltà ardimento
la bocca aprir, con tutto il viso applaude
e par che voglia dir: — anch'io consento.—¹⁷

E néhány sor mindenesetre realiztikusabb képet fest, mint a moralizáló értekezések nagy része, amelyekben az udvari ember cselekvési, engedelmességi határa addig terjed, amíg az nem mond ellen a becsület, a tisztesség, a hasznosság kritériumainak. Fő feladata természetesen az volt, hogy mindenben szolgálja fejedelmét, tudásával, tehetségével udvarának fényét, hírnevét biztosítsa.

Az udvar-jelenség értelmezése a 20. század olasz historiográfiájában

A 19. és részben még a 20. századi olasz történetírás is nem kevés előítélettel, preconcepcióval találta magát szemben, és az előítéletek egy részét át is vette, amikor a reneszánsz udvarok történelmi-társadalmi kérdését fejtegette. Egyes fejedelmek vagy udvarok idealizálástól sem mentes képe mellett jobbára negatív, következetesen elítélő vélemények jellemezték a 19. századi történetírást. Nem véletlenül, hiszen a Risorgimento, az olasz egységért és polgári haladásért folytatott évszázados küzdelem tetőpontján a 16. századot a hanyatlás, a szolgaság korának tekintették, amikor a polgári ideálok eltűnésével, az arisztokratikus szellem térhódításával párhuzamosan Itália legnagyobb része idegen uralom vagy fennhatóság alá került, minek következtében az elspanyolosodás veszélye fenyegette a félszigetet. A 19. század második felében győzedelmeskedő burzsoázia a középkori, gazdasági-politikai eredményeit tekintve jelentős kommunális hagyományokban kereste és vélte megtalálni történelmi önigazolását, dicsőítve ezzel a prekapitalista szellemet megtestesítő kort. A fejedelmi udvarok véget vetettek a polgárság politikai primátusának. A 19. századi polgári felfogás így a késő reneszánsz udvarokat csak úgy látta és mutatta be, mint intrikák, hedonizmus, összeesküvések, árulások, nemtelen szenvedélyek színterét. Természetesen nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a 15–16. századi olasz udvarok kultúraszervező tevékenysége, a híres mecénás-fejedelmek nagy mértékben elősegítették a humanista gondolkodás és az egész reneszánsz olyan virágzását, amely, mint ismeretes, szellemi hatását tekintve egész Európára kisugárzott. Pasquale Villari, a múlt század jelentős történésze, elismerve a nagy horderejű eszmei, művészeti hagyományt, amelyet a reneszánsz kor udvarai közvetítettek, elsősorban etikai szempontokat vett figyelembe álláspontja kialakításakor. A művelődés szempontjából olyan nagyra becsült reneszánsz egyéniség etikailag elítélendő: „Az olasz rene-

szánsz embere, amennyire mély egoizmus volt rá jellemző, általános érdék erkölcsi vezérlése nélkül ... csak és mindig egyéni hasznával törődve, mindent az anarchiára, romlásra vetett volna vissza, ha szelleme, nagy műveltsége, művészet és tudomány szeretete, a valóság objektív tanulmányozása nem mentették volna meg, legalábbis részben, a társadalommal együtt, amelyhez tartozott.”¹⁸ Dante sorai visszhangoznak ebben a megállapításban:

Sempre la confusion delle persone
Principio fu del mal della cittade.¹⁹

A 19. század nagy irodalomtörténésze, Francesco de Sanctis is – az udvari irodalomról és jeles íróiról szólva – gyakran inkább etikai mintsem esztétikai ítéletet alkot: „Az irodalmárok úgy tettek, mint a szerencselovagok: azt szolgálták, aki jobban fizetett; a ma ellensége a holnap védelmezőjévé vált.”²⁰

E kitekintés a 19. század általános udvar-felfogására szükséges ahhoz, hogy századunk olasz historiográfiája szemléletében bekövetkező módosulásokat és alapvető változásokat jobban érzékeljük. A 19. század negatív etikai ítélete tovább élt még századunk első felében, de már olyan történelmi, társadalmi tényezőkből kiinduló kutatásokkal párhuzamosan (Croce, Chabod, Gramsci), amelyek a reneszánszról és udvarairól alkotott mai felfogásunk alapjait képezik. 1928-ban Michele Scherillo még így írt az olasz reneszánsz udvarokról: „művészileg ugyan gazdagították Itáliát, de politikailag tönkretették.”²¹

Benedetto Croce a 16. századi olasz és spanyol történelem, irodalom és politikai irodalom alapos ismeretében a politika és a kultúra szintézisében értékelte az udvarokat és a korabeli értelmiség irányulását.

Federico Chabod reneszánszról, Machiavelli politikai nézeteiről és általában a kor politikai gondolkodásáról szóló írásaiban természetesen az udvar és az udvari ember problematikája is előtérbe kerül. Chabod rámutatott, hogy a 15–16. század fordulójától az olasz társadalmi, politikai átalakulás a polgár udvari emberré váló „átmenésében” követhető nyomon, mivel jelzi „azt a fejlődési vonalat, amely a Quattrocento-végi savonarolai Firenezt a nagyhercegi udvarhoz vezette.”²² Ezt a megállapítást figyelembe véve nem is annyira az udvari embernek az udvar által elvárt, sőt megkövetelt tulajdonságai jellemezhetik a kort, hanem már maga az udvari ember megléte is.

Antonio Gramsci a 16. század ellentmondásos mivoltára utalva így fogalmaz: „És miért ne lenne a Cinquecento ellentmondásokkal teli?...

Nincs talán ellentmondás Alberti és Baldassar Castiglione mint ember között, a jóra való ember és az 'udvari ember' között?"²³ Itt bizonyos találkozási pont fedezhető fel Chabod és Gramsci között, amennyiben mindketten, a társadalmi változások alakulásában, fontosnak tartják a mindenkorai társadalomban uralkodó modellt, vagyis embertípus jellegzetességeit. Gramscinál ez nyilvánvaló az alábbi megjegyzésében is: „az udvari ember... egy másfajta társadalmi típus, mint modell, előtérbe kerülését jelzi, amely nem a kommunális köztársaságok polgára.”²⁴ A Quattrocento és a Cinquecento embere közötti alapvető különbségre utal Gramsci, amikor Leon Battista Alberti, Baldassare Castiglione és Machiavelli nevét és pályáját emeli ki, akiket „a három legfontosabb írónak tartok, hogy a reneszánsz életet az 'ember' szempontjából és erkölcsi, polgári ellentmondásaiban tanulmányozzuk. Alberti a polgárt képviseli, Castiglione a nemes udvari embert, Machiavelli... megpróbálja a polgárok (köztársaságok) és a fejedelmek politikai törekvéseit organikussá tenni.”²⁵

Az *Udvari ember* szerzőjét, Castiglionét és a *Fejedelem*-ét, Machiavellit gyakran állították egymás mellé és még gyakrabban egymással szembe. A Castiglione–Machiavelli dichotómia annál inkább releváns, mivel a két mű egy időben született és mindkettő évszázadokig az uralkodó osztályok kézikönyve volt a felvetett és részletesen kidolgozott problémák univerzális jellege miatt. Salvatore Battaglia valószínűleg a kor lényegét ragadta meg, amikor így ír: „A *Fejedelem* és az *Udvari ember* a reneszánsz olasz művelődésének két momentuma és bizonyítják a tudat kettős irányulását az etikai és társadalmi valósággal meglévő kapcsolatában: realizmus az egyik, idealizmus a másik oldalról.”²⁶

Az udvarok, azok valós tartalmának, a kor politikai, társadalmi, kulturális életében betöltött szerepének pontos történeti rekonstrukciója iránt az utóbbi években Olaszországban megnőtt az érdeklődés.²⁷ Az udvar, mint díszes keret-funkció leírása helyébe olyan komplex udvartanulmányozás lépett, amely – összekapcsolva az udvari ember-értelmisség kérdéskörrel – nemcsak egy adott korszak mélyebb összefüggéseire világít rá, de napjaink néhány kérdésére is választ ad.

Jegyzetek

1. *Candeloro, Giorgio*: Storia dell'Italia moderna. Milano, Feltrinelli, 1956, 58.
2. A szám csak megközelítőleges, mivel ennél több olyan udvar létezett, amelyeknek minimális vagy semmilyen politikai, kulturális jelentőséget sem lehet tulajdonítani.

3. *Stegmann, André*: La Corte, Saggio di definizilone teorica. In: Le Corti Farnesiane di Parma e Piacenza/1545–1622. Roma, Bulzoni, 1978. XXI.
4. *Machiavelli, Nicolo*: Firenze története. In: Machiavelli művei, Budapest, Európa, 1978, 408–410.
5. *Aretino, Pietro*: Della Corte. Lanciano, 1914. 72.
6. *Tasso, Torquato*: Il Malpiglio, ovvere della Corte. Firenze, 1724. 177.
7. Bőséges irodalma van a 16. században a fejedelmekről, más szóval az uralkodás mikéntjéről szóló kérdések tárgyalásának. E kézikönyvek, értekezések, dialógusok részben a Machiavelli *Fejedelem* c. művével megkezdődött irányzathoz csatlakoztak, tehát a politika és az erkölcs alapvető kategóriáit állították a középpontba. A másik irányzat, Castiglione *Cortegiano*jához kapcsolódva, viselkedéstani, etikai, kulturális megközelítést ad.
8. Olaszul: *cortigiano*, amelynek egyik fordítási lehetőségét, „udvaronc”, pejorativnak érzem, és nem tartom elfogadhatónak a kimagasló szellemi tevékenységet kifejtő, udvari környezetben, fejedelmi szolgálatban álló (és ezért az udvaronci hízelgéstől olykor valóban nem mentes) 16. századi olasz értelmiséggel kapcsolatban, akiknek legnagyobb része nem élősködő életmódot folytatott, tehát nem „udvaroncként” élt.
9. *Burckhardt, Jacob*: A reneszánsz Itáliában. Budapest, 1978. 348.
10. *Vasoli, Cesare*: Il cortigiano, il diplomatico, il principe. Intellettuai e potere nell'Italia del Cinquecento. In: La corte e il „Cortegiano”, Roma, Bulzoni, 1980. II. 174.
11. *Castiglione, Baldassare*: Il libro del Cortegiano. Garzanti, 1981, 15.
12. *u.o.*: 59–60.
13. *Gracián, Baltasar*: Az életbölcesség kézikönyve. Budapest, 1984, 87.
14. *U.o.*: 90.
15. *Quondam, Amedeo*: Quadro dei problemi: La corte, la letteratura e l'altro. In: Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622). II. vol., 8.
16. *Ariosto, Ludovico*: Satire, I. In: Opere, Bologna, 1967, 1397. („Ügy látszik rosszul szolgáltam Kardinális uram, mert nincs annyim, hogy a magam ura legyek”)
17. *U.o.*: 1395. („Örült, ki urának akar ellentmondani, még ha az azt is mondaná, hogy nappal csillagos eget, éjfélkor napot látott... és ki alázattal száját sem meri kinyitni, arckifejezésével beleegyezését jelezze, mintha azt mondaná: – én is egyetértek”.)
18. *Villari, Pasquale*: Il Rinascimento. In: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. Milano, Hoepli, 1927. I. 40.
19. *Dante*: Isteni színjáték. Budapest, 1974. Paradicsom, XVI. ének, 68–69.
mert a város romlását, mint a testét,
beléjutott rossz új anyagja termi.
(Babits M. ford.)
20. *de Sanctis, Francesco*: Storia di Letteratura Italiana. XI. fejezet.
21. *Scherillo, Michele*: Introduzione, al Cortegiano. Milano, 1928. XI. o.
22. *Chabod, Federico*: Introduzione a R. Albertini, Firenze dalla repubblica al principato. Torino, Einaudi, 1955. IX. o.

23. *Gramsci, Antonio*: Quaderni del carcere. Torino, Einaudi, 1975. II. vol. Quaderno 5, 624.
24. *U.o.*: I. vol. Quaderno 5, 590.
25. *U.o.*: II. vol., Quaderno 5, 627.
26. *Battaglia, Salvatore*: Mitografia del personaggio. Milano, Rizzoli, 1968, 87.
27. Külön kutatóközpont alakult „Europa delle Corti” néven, amely valóban interdiszciplináris igénnyel dolgozza fel az olasz udvarok összetett kérdéskörét.